

УДК 726.1/7 (477.82)

© Валентина Петрович (Луцьк)

ЛЮСТРАЦІЇ – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ МІСТА ВОЛОДИМИРА СЕРЕДИНИ XIV – XVIII СТОЛІТТЯ

У статті розкрито інформативну можливість люстрацій 1545, 1552, 1765, 1789 рр., які є важливим джерелом дослідження історії міста Володимира. Показано, що вони є вагомим основою для об'єктивного вивчення та відтворення динаміки його соціально-економічного розвитку середини XIV – XVIII ст.

Ключові слова: люстрація, оборонні укріплення, окольний град, житла, господарські та виробничі споруди, ремесла, промисли, млин, гребля.

V.Petrovych (Lutsyk)

LUSTRATIONS AS A SOURCE OF STUDYING OF THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF VOLODYMYR CITY IN THE MIDDLE OF 14TH – 18TH CENTURIES

The article highlights informative possibilities of lustrations in 1545, 1552, 1765, 1789 which are the source of investigation of the history of Volodymyr city. The author makes an attempt to analyze historical, statistical and economic lustration of the Volodymyr castle. The undertaken investigation proves that these documents contain detailed information on the location of the castle and its inner development, fortification works, number of citizens, household and production buildings, development of trade, etc. Lustrations show that the basic directions of the economic life of the city, kinds of trades and farming activities of the residents. These sources also help to establish population, property, social, ethnic and professional content of the citizens. It was grounded in the article that lustrations are an important foundation for the objective, study, analysis and reconstruction of the dynamics of the social-economic and historical and cultural development of the city of Volodymyr in the middle of the 14th and 18th centuries. The conclusion was drawn that they are still relevant nowadays and are of scientific interest to both native and foreign scientists.

Key words: lustration, defensives fortifications, roundabout, hail, habitations, economic and productions buildings, handicrafts, trades, mill, dike.

Постановка наукової проблеми та її значення. Писемних джерел, які б дали змогу дослідити господарське та культурне життя середньовічного Володимира, небагато. Саме тому люстрації 1545, 1552, 1765 та 1789 рр. є надзвичайно важливим джерелом вивчення історії міста середини XIV – XVIII століття. Вони опубліковані польськими істориками XIX ст. М. Балінським, Т. Ліпінським і О. Яблонівським в “Історичних джерелах” та “Старожитній Польщі”. Вищеназвані вчені здійснили спробу історико-статистичного та економічного аналізу люстрацій володимирського замку, оскільки ці документи містять докладну інформацію про розташування замку і його пригорода, про оборонні укріплення, кількість жителів, господарських і виробничих споруд. Із них довідуємося про міське ремесло, види промислів і сільськогосподарське заняття міщан тощо¹. Ці джерела також допомагають з'ясувати етнічний склад міського населення. Отож, люстрації є важливим підґрунтям для об'єктивного аналізу динаміки соціально-економічного та історико-культурного розвитку Володимира.

Серед дослідників минулих років вивченням певних аспектів історії соціально-економічного розвитку Володимира XIV–XVIII ст. займалися О. Цинкаловський, Н. Теодорович, а також сучасні вітчизняні історики С. Барер, Б. Боряк, В. Кравченко, М. Кучинко, П. Сас, С. Федосеева та інші. Однак варто зазначити, що окремих наукових публікацій, які б використовували люстрації 1545, 1552, 1765, 1789 рр. для проведення дослідження динаміки соціально-економічного розвитку середньовічного Володимира, у сучасній історичній науці ще не було.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі матеріалів люстрацій 1545, 1552, 1765, 1789 рр. провести дослідження соціально-економічного розвитку міста Володимира середини XIV – XVIII ст. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: проаналізувати особливості організації оборонних укріплень та цитаделей, окреслити їх значення у формуванні міської структури; визначити й охарактеризувати основні сфери господарської діяльності міста, що впливали на його соціально-економічний розвиток у досліджуваній період; встановити чисельність населення Володимира, його соціальний, національний та професійний склад.

Виклад основного матеріалу. У текстах люстрацій 1545 і 1552 рр., складених королівськими службовцями – підскарбієм Неоном Тишкевичем та єпископом Єжи Хвальчевським, є важливі відомості про конструкцію оборонних укріплень замку. В середині XVI ст. володимирський замок був дуже великим. З описів дізнаємося, що він мав п'ять веж і 70 городень у 1545 р. і 71 городню, 10 із яких – без даху, в 1552 р., а також королівський палац, гідротехнічні споруди та оборонні укріплення окольного міста.

Люстратори зазначали, що фортецю споруджено із дубового дерева городничим Солтаном, її

укріпленнями були зрубні кліті-городні, на яких стояли “обланки” (бойові галереї). Дерев’яні зруби обмащувалися глиною і білилися, між городнями були башти з помостами на двох рівнях. Одна з веж була з брамою, імовірно, теж дерев’яною.

Згідно з люстрацією 1552 р., яку проводив Хвальчевський, володимирський замок складався із системи укріплених ділянок, які включали воротну, або надбрамну чотирикутну вежу. Її верхня частина була зруйнованою. Ліворуч від вежі, по периметру валу, розмішувалися 14 городень, далі – башта князя Коширського з проваленим дахом і пошкодженим фундаментом, потім – 16 городень, за ними – міська башта та 9 городень. Потім – вільна ділянка, на якій мала стояти зем’янська вежа, тобто облаштована на кошти околичної шляхти й зем’янства, за нею знову розмішувалися 15 городень. За ними стояв королівський будинок, споруджений між городнями на кошти володимирського старости з “дерева, заліза і каміння з комином” на місці колишніх шести городень. Біля королівського дому розміщувалася єдина відремонтована на той час королівська вежа, від якої знову йшли по валу 17 городень, котрі замикалися в кільце біля воротної вежі. Люстрація засвідчує, що веж було 5, із них 4 старі й ненадійні (Воротня, Коширська, Міська, Зем’янська), крім Королівської².

В обох люстраціях згадується дерев’яний підйомний міст, який знаходився перед надбрамною баштою. У люстрації 1545 р. наголошено, що міст зроблено новий. Раніше його не було, але князі, пани й повітова шляхта зробили його самі, щоб звільнитися від робіт із облаштування Луцького мосту. Новий міст був міцним, спирався на дубові палі³. За даними ревізії 1552 р., міст був підйомним. Він тримався на залізних ланцюгах із ланками завтовшки з палець. Із обох боків мосту стояли стовпи⁴. У надворотній башті була решітка, яку опускали у разі небезпеки, перекриваючи проїзд у замок. Водночас піднімався і міст, перекинутий через фортечний рів, з’єднуючи замок із найближчим урочищем окольного града – Підзамчем⁵. Таким способом міст пов’язував замок із трьома основними комунікаціями міста – Устилузьким, Луцьким і Ковельським трактами.

Зовні замок оточували земляні вали й рови, заповнені водою, яка надходила з двох рукавів річки Смоча, правого допливу р. Луги. Можливо, другий рукав р. Смочі, котрий охоплює замок зі сходу, півночі й заходу, був штучний, найімовірніше, це був рів, у який направлено воду річки. У люстрації 1552 р. чітко сказано, що замок стоїть на невисокій, але крутій горі, навколо нього вода, а приступ до замку є лише з одного боку – перед воротами через водяний рів⁶. Так виглядав замок у XIV–XVI століттях.

Що ж до внутрішньої забудови володимирського замку, то ревізія 1552 р. засвідчує, що в той час там стояв згаданий ще в люстрації 1545 р. королівський дім, збудований із соснових тесаних колод, дах якого був накритим гонтом. Його спорудили на місці колишніх шести городень⁷. Загальна площа королівського будинку становила близько 42 м.кв. Мабуть, у ньому мешкав королівський староста міста Володимира⁸. Окрім палацу, в описі території замку названо церкву св. Іоакима й Анни та 12 земських будинків.

У ревізії 1545 р. люстратори стверджували наявність навколо міста двох високих валів і двох глибоких ровів, які існували з давніх часів. Вони починаються від р. Смочі й тягнуться до ставка над р. Лугою, яка тече з одного боку замку й міста. Далі описано, що раніше на місці, де розміщений паркан, існували вали навколо града. Ревізори констатували, що стан валів і ровів був непоганим, лише гребля біля ставка зруйнувалась, і якби вона була підсипана й з іншого боку, від р. Смочі, та був розчищений вийтівський став, тоді вода надходила б у рови з обох боків, що забезпечувало б добру оборону замку й міста⁹. З опису випливає, що рови в цей час були як навколо замку, так і міста. Звідси стає зрозумілим, що останнє зберігалось і в XVI ст. Описи засвідчують існування навколо нього дерев’яної стіни, зведеної з клітей-городень з обланками. Під час люстрації 1545 р. вона була недобудованою, тому що шляхта й духовенство не виконували покладену на них частину робіт. Ревізія 1552 р. чітко локалізує міську межу біля річок Смоча, Рилавиця, Луга, на яких є стави й болота. Доступ до міста був лише з одного боку, ніби з шостої частини (площі) суші, де розташовані три високі вали, але найдальший вал у багатьох місцях розкопаний і в ровах поставлено халупи, броварні, а деінде навіть посадили сади. Найближчий вал цілий, а за ним – паркан. Паркан, який доглядали міщани, майже скрізь покритий, обмазаний, а в тих ділянках, якими мають опікуватися владичні, попівські й зем’янські люди, на багатьох місцях його не покрито і не обмазано¹⁰.

Про стан володимирського замку в другій половині XVIII ст. свідчать люстрації 1765 і 1789 рр., які уривками цитують польські історики. Із першої люстрації, тобто 1765 р., здійсненої за панування Станіслава-Августа, довідуємося, що замок здавна насипаний на болоті, навколо оточений валами. Через болота був перекинутий дерев’яний міст, який був дуже пошкодженим. Замкова брама – дерев’яна, двоярусна, наново споруджена, ймовірно, перед ревізією, складалася з двох ярусів: у

першому – тюрма для простого люду, в другому – в'язниця для засуджених шляхтичів. Ліворуч від входу до замку зстояв старий дерев'яний будинок, у якому розміщувався гродський суд і канцелярія. Акти гродські зберігалися в костелі домініканців, а земські – у парафіяльному костелі. На Замчиську – 4 хати, 2 залізні гармати. Вали місцями опали і осипалися, рову й сліду немає, тому що замулений¹¹.

Наприкінці 60–х рр. XVIII ст. майже повністю зникає друга лінія оборони міста, тобто вали колишнього окольного града, а замкова площа втрачає всю забудову. Замчисько, хоча й зруйноване, все ж зберігалось як місце сховища для людей¹². Із люстрації 1789 р. довідуємося про його повний занепад: площа замку – без жодної будівлі, суди земський і гродський відбуваються в монастирях і заїздах¹³. Такою є історична доля володимирського замку, який певною мірою був продовжувачем традицій літописного дитинця княжої доби.

За даними люстрації 1552 р., у Володимирі в той час було 450 будинків, серед них – 243 міщанські, а решта – іншої приналежності¹⁴.

Типи будинків у Володимирі відображали майновий та соціальний стан мешканців. У середині XVI ст. у місті був 21 будинок. Вони належали феодалам¹⁵. Про хати міських ремісників довідуємось із ревізії замку 1552 року. В ній сказано, що в місті нараховувалося 25 кравців, 5 із них мешкали у власних будинках, а 20 – у комірному, тобто наймали житла в господарів. Крім того, у Володимирі проживало 25 шевців, із яких 20 мали власні хати, а 5 – були в комірному, 7 ковалів, 3 сідельники, 15 майстрів кінської зброї, тобто лимарів, 1 кушнір, 2 підстригачі, а також 47 корчмарів¹⁶.

Наведений вище перелік назв різних фахівців – яскраве свідчення значного розвитку міського ремесла у Володимирі в XV – 60-х рр. XVI ст.

Із люстрації 1552 р. також довідуємося, що міське населення Володимира займалося різними промислами, які виникли з появою надлишків сільськогосподарської продукції. З'явилися професійні винокури, пивовари, солодовники. У Володимирі були й водяні млини, які належали міській верхівці, зокрема, кілька млинів володимирського єпископа в 1569 р. орендував міщанин Василь Капля¹⁷.

Ревізія 1552 р. містить інформацію про розвиток торгівлі у Володимирі. У центрі міста, на ринковому майдані, у середині XVI ст. були 24 кліті (комори) для краму, які належали місцевим торговцям-євреям, а одна – війтові; різницьких комірчин-яток – 6, а одна війтова, але порожня, тому що торгують на столиках¹⁸. Подібні кліті-комори споруджувалися на призначених для цього місцях на ринку – в торгових рядах. Це були однокамерні, переважно дерев'яні будівлі. Зрозуміло, що такі комори на ринку могли належати лише заможним міщанам. Решта ж дрібних торговців, найімовірніше, торгувала де доведеться.

У середині XVI ст. у Володимирі було чимало шинків та спеціальних заїжджих дворів, що свідчить про активне життя міста цього часу. В 1552 р. тут нараховувалося 47 корчмарів-міщан і 5 корчмарів єпископської юрдики. Зокрема, у люстрації згадується корчма, власником якої був гармаш Грицько Сенькович, який за виконання певних повинностей для міста був звільненим від сплати податків¹⁹. Зазвичай поруч із корчмою розміщувалися кімнати, котрі здавалися приїжджим. Такі заїзди виконували типові для середньовічного міста функції готелю. На жаль, у Володимирі заїжджих будинків XVI ст. до наших днів не збереглося.

Наприкінці XVIII ст. стався значний занепад міського господарства. Із люстрації 1789 р. довідуємося, що в місті вже не було багатьох ремісничих і торгових споруд. Міщани скаржилися, що не було м'ясних лавок, солодовень, броварень, не стало складських приміщень, цирулень, занепало виробництво селітри, не діяли цегельні. Кількість міських будинків зменшилася до 200, стало менше потенційних платників податків²⁰.

В умовах своєрідного рельєфу самого міста Володимира та його передмість, де були річки, потоки, болота й озера, важливе значення мали греблі та мости. Вони відігравали роль не тільки гідротехнічних споруд для оборони міста, а й засобів зв'язку між окремими урочищами. У люстрації 1545 р. згадується земляна гребля на р. Смочі, про яку сказано, що біля ставу, в північно-східній частині, вона дуже пошкоджена. Ця гребля була зведена із північного боку, на лінії колишніх валів окольного града. Ще одна гребля згадується у східній частині міста на р. Рилавиця²¹. Що ж до XVII–XVIII ст., то в цей час греблі використовувалися переважно для виробничих цілей або ж виступали в ролі мостів. Зокрема, гребля біля єпископського замочку тягнулася до села Булька Вишневецька й з'єднувала місто з південними селами повіту, а гребля і міст на Білих Берегах були єдиним комунікаційним шляхом, який сполучав місто з близькими селами, котрі розміщувалися на південний захід від Володимира. Ще одна гребля в цьому районі простягалася від єпископського замочку через луг на Заріччя, де розташовувався єпископський фільварок. Варто зазначити, що греблі на р. Лузі за єпископським замочком і на Білих Берегах згадуються вже в кінці XVI ст.²². Окремою греблею з'єднувалося місто і з островом Велесовщина, чи Онуфріївщина, де в кінці XVI – XVII ст. був

монастир²³. Із греблями найчастіше пов'язувалися млини, де вироблялися продукти першої необхідності.

Із люстрацій та інших писемних джерел маємо певні відомості про стан домобудівництва у місті в XVI–XVIII століттях. У документах, які стосуються кінця XVI ст., згадуються ринкові будинки, із яких стягалися найбільші грошові податки. У 1577 р. їх у Володимирі нараховувалося 15, а в 1583 р. – 16. Це були будинки багатіїв²⁴. У єпископському фільварку в приміському селі Заріччя існував мурований будинок з колонами, який слугував магазином. Можливо, це єдина пам'ятка XVII ст., що залишилася від будівель володимирського єпископа Іоакима Мороховського²⁵. Такі багаті будинки існували й у XVIII ст., зокрема люстрація 1765 р. в районі Підзамче нараховує їх 30²⁶.

Люстрація 1789 р. вказує на те, що майже все місто мало дерев'яні будинки. Виняток становлять лише костели, церкви й монастирі, споруджені з каменю та цегли²⁷. Можливо, це перебільшення, тому що мали бути тут і кам'яні будинки, які належали міській верхівці та вищому духовенству. З уваги на те, що більшість із них досі не збереглася, а ті, що дійшли до нас, зазнали значних змін унаслідок пізніших перебудов, будинки володимирських міщан цього періоду охарактеризувати важко.

У люстраціях докладно описується матеріальне становище євреїв, поселення яких займали значну частину середмістя і передмість Володимира. Із проживанням єврейського населення пов'язані такі місцевості, як Дівича Дорога, Королівщина, Бабина Долина, р. Смоча (або Смочисько), Шкартані, Тухівщина, Кильщина, Жидівська вулиця, де від найдавніших часів оселилися євреї²⁸. За ревізією 1552 р., євреї володіли 22 будинками на міських ґрунтах, 7 – на попівській землі, а 2 родини проживали в найманих помешканнях. За свідченням ревізорів, переважна більшість із них торгувала²⁹.

Люстрація Володимира 1765 р. фіксує, що у місті проживало в межах різних “юрисдикцій” 1 327 євреїв, котрі загалом володіли 159 будинками³⁰. За переписом 1784 р., в місті нараховувалося 340 євреїв, а в 1790 р. – 630. Обставини зменшення єврейського населення порівняно з 1765 р. були викликані економічною кризою. У 1789 р. євреї скаржилися люстраторам, що не в змозі платити старості: крамарі – 500 злотих, шинкарі – 3 897 злотих, котлового – 413 злотих, лопаткового – 1 000 злотих, чопового – 28 злотих, а також губернаторові на утримання війська та рабина – 300 злотих. У той же час володимирські міщани скаржилися, що “риннок так забудували жиди своїми крамничками, що немає де виставити товари”³¹.

За люстрацією 1789 р., у Володимирі мешкало 117 осіб польської національності (католиків). За переписом 1831 р., у Володимирі зафіксовано 8 636 жителів, із них 723 поляки³².

Висновки. Зроблений вище короткий огляд люстрацій 1545, 1552, 1765 та 1779 рр. засвідчує, що комплексне їх дослідження є вагомим основою для об'єктивного відтворення історичного, соціально-економічного розвитку міста Володимира середини XIV – XVIII століття. Інформація, що в них вміщена, не втратила своєї актуальності й сьогодні і становить науковий інтерес у вітчизняних та зарубіжних дослідників.

¹ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione przed F. Martynowskiego, Rewizya zamku Włodzimierskiego od 1552 roku, Warszawa, 1886, v. 3, pp. 520-524; Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródla): I. Zamku Włodzimierkiego, Rewizya zarnkow Ziemi Wołyńskiej w polowie XVI wieku*, wyd. i szkicem historycznym poprzedził Aleksander Yablonowski, Zródla dzieyowe, Warszawa, 1877, v. 6, pp. 1-18.

² Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródla): I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 1-18.

³ Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródla): I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 1-18.

⁴ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 520-524.

⁵ Sas, P., *Feodalnye horoda Ukrainy v kontse XV - 60-kh hodakh XVI vekah*, Kyiv, 1989, p. 48

⁶ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 521.

⁷ Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródla): I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 11; Balinski M., Lipinski T. *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 521.

⁸ Arkhiv Volodymyr-Volynskoho istorychnoho muzeyu, NDF, 1565/1: Barer S., *Istoryko-arkhitekturnyy zapovidnyk u m. Volodymyri-Volynskoyi oblasti. Kompleksni naukovy poshuky*, Istorychna dovidka, L'viv, v. 2, p. 68.

⁹ Yablonowski A. *Rewizya zamkow Ziemi Wołyńskiej 1545 (Zródla): I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 18.

¹⁰ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 523.

¹¹ Balinski M., Lipinski T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870-872.

¹² Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870.

¹³ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870.

-
- ¹⁴ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 523.
- ¹⁵ Sas, M., *Feodalnye horoda Ukrainy v kontse XV - 60-tykh let XVI v.*, p. 31.
- Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 523-524.
- ¹⁷ Sas, M., *Feodalnye horoda Ukrainy v kontse XV - 60-tykh let XVI v.*, p. 120.
- ¹⁸ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 522.
- ¹⁹ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 521.
- ²⁰ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 874-875.
- ²¹ Yablonowski, A., *Rewizya zamkow Ziemi Wolynskiej 1545 (Zródla) : I. Zamku Włodzimierkiego*, pp. 18.
- ²² *Opys tserkvy y ymenyy epyskopyy Vladymyrskoy, sostavlenaya pry peredache etoy epyskopyy Ypatyyu Potyyu, 11 aprelya 1593 h.*, // AYuZR, ch. 1, t. 1. Akty, odnosyashchiesya k ystoriy pravoslavnoy tserkvy v Yuho-Zapadnoy Rossyy (1481-1596 hh.), red. N. Yvanysheva, Kyiv, p. 371-375.
- ²³ Tsynkalovskyy, O., *Materialy do arkeolohiyi Volodymyrskoho povitu*, in: "Zap. Nauk, t-va im. T. Shevchenka", Lviv, 1937, pp. 198.
- ²⁴ Włodzimierz, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa, 1897, v. 171.
- ²⁵ Tsynkalovskyy, O., *Materialy do arkeolohiyi Volodymyrskoho povitu*, pp. 207.
- ²⁶ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870-871.
- ²⁷ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 875.
- ²⁸ Tsynkalovskyy, O., *Stara Volyn i Volynske Polissya: Krayeznavchyy slovnyk. Vid naydavnishykh chasiv do 1914 r.*, Vinnipeg, T-vo "Volyn", 1984, v. 1, p. 226.
- ²⁹ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 524; Teodorovych, N., *Horod Vladymyr Volynskoy hubernyy v svyazy s ystoriyey volynskoy yerarkhyy: Istorycheskyy ocherk*, Pochaev: Typohr. Pochaevsko-Uspenskoy Lavry, 1893, p. 226.
- ³⁰ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 870-872.
- ³¹ Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 874-875; Tsynkalovskyy, O., *Stara Volyn i Volynske Polissya: Krayeznavchyy slovnyk. Vid naydavnishykh chasiv do 1914 r.*, p. 226.
- ³² Balinski, M., Lipinski, T., *Starozytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, pp. 874-875; Tsynkalovskyy, O., *Stara Volyn i Volynske Polissya: Krayeznavchyy slovnyk. Vid naydavnishykh chasiv do 1914 r.*, p. 242-244.